

371.015  
К26

1402-р

Національний педагогічний університет  
імені М.П. Драгоманова.

**КАРПЕНКО Наталія Володимирівна.**

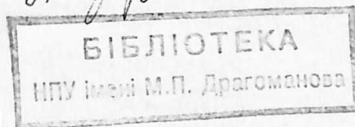
УДК 153.24:37.015.324

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАХІВ ТА  
ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ.**

19.00.07. - педагогічна та вікова психологія.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата психологічних наук

*Жарів*



**НБ НПУ  
імені М.П. Драгоманова**

Київ - 1997.



100310225

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова Міністерства освіти України, м.Київ.

Науковий керівник - кандидат психологічних наук, доцент УМАНЕЦЬ Любов Іларіонівна. Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології та педагогіки.

Офіційні опоненти:

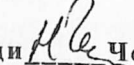
- доктор психологічних наук  
Титаренко Тетяна Михайлівна.  
Інститут соціальної та політичної психології АПН України,  
завідувач лабораторією соціальної психології особистості.
- кандидат психологічних наук, доцент  
Булах Ірина Сергіївна.  
Національний педагогічний університет  
ім.М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології.

Провідна установа - Інститут проблем виховання, лабораторія  
дошкільного виховання АПН України, м. Київ.

Захист відбудеться «12» лютого 1998р. о 16<sup>30</sup> год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.01. в Національному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова (252030, Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова (252030, Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «24» грудня 1997р.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради  Чепелева Н.В.

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

### Актуальність дослідження.

Дбаючи про відродження української нації, необхідно вирішувати соціально психологічні проблеми дитинства, які виникли в умовах становлення суспільства. Сучасний етап розвитку української держави характеризується розбудовою принципово нової системи суспільних відносин, перш за все в економічній і суспільній сферах. Умови життя, що швидко змінюються, потребують від кожної людини самостійності рішень, ініціативності, уміння гнучко адаптуватися. Це, у поєднанні з багатьма кризовими явищами в економіці, політиці, екології тощо, часто загострює психологічні переживання людини, що іноді породжує кризу її внутрішнього світу. Нестабільність існування, соціальна незахищеність громадян порушують сімейні стосунки, викликають у дорослих і дітей невпевненість у майбутньому, почуття страху. Особливо вразливі до негативних впливів страху дошкільники у зв'язку із незрілістю механізмів психологічної захищеності. Тому страх може завдати значної шкоди їх здоров'ю та розвитку. Виходячи з вищесказаного, діти, батьки, вихователі потребують кваліфікованої психологічної допомоги у розв'язанні питань подолання дитиною страху. Вивчення різних аспектів проблеми дитячих страхів, а саме: їх детермінант, видів за змістом та походженням, рівнів інтенсивності перебігу, а також впливу на різні структурні компоненти особистості - це важлива передумова побудови ґрунтовної стратегії їх психокорекції.

Вперше окремі питання проблеми страхів піднімали у своїх філософських працях Декарт Р., Гегель, Локк Дж., Рібо Т., Руссо Ж., Спіноза Б.. У Києво - Могилянській Колегії у ІVІІ ст. розглядають страх, як прояв почуттєвої волі, "нижчі почуття" (Кроковський Н., Гізель В.). Детальний фізіологічний аналіз форми зовнішнього прояву емоцій і зокрема страху зустрічаємо у роботах Дарвіна Ч., та Павлова І.П. Окремі згадки про «боязнь», жах, страх містять роботи Каптерева П.Ф., Ушинського К.Д. Деякі питання проблеми страхів вивчалися зарубіжними психологами, а саме диференція окремих видів страхів та їх причин (Бютнер К., Гроф С., Даугал М., Еберлейн Г., Ізард К., Купер В., Фрейд З., Перс Б., Холл С., Хорні К., Штерн В.)

Низку оригінальних думок, цінних висловлювань, стосовно почуття страху можна зустріти у вітчизняних дослідників психо-

логів (Виготський Л.С., Запорожець О.В., Костюк Г.С., Котляр Г.М., Носенко К.Л., Морозов В.П., Рогов І.О, Рубінштейн С.Л.). Особливу цінність для психології мають дослідження страхів вітчизняними психіатрами, адже гіпертрофія явища завжди відбиває його в найрозвиненішій формі, а саме: те, що в нормі лише злегка відчувається, в патології виступає яскраво і повно. Особливо це допомагає в пошуках засобів попередження переходу емоцій страху в патологічні форми (Бехтерев В.М., Буянов М.І., Захаров О.І., Леві В.В). Хоча проблема страхів не нова в науково-психологічній літературі, для науки буває достатньо корисно кинути свіжий погляд на давно відомі факти (Хорні К.).

Але слід зазначити, що вищевказані автори торкалися лише окремих питань названої проблеми. Страх у здорових дітей дошкільного віку системно не досліджувався, є лише окремі статті про деякі види та детермінанти страхів, про часткові засоби корекції страхів. Але вся ця інформація потребує систематизації і більш глибокого вивчення. Дослідження особливостей впливу почуття пережитого страху на розвиток особистості дошкільника є актуальним в розробці питань формування моральної свідомості дитини. Соціальна значущість і недостатня розробленість цієї проблеми зокрема зумовили вибір теми нашого дослідження: «Психологічні детермінанти страхів та шляхи їх подолання у дошкільників». Тема входить до плану науково-дослідної роботи кафедри психології та педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

**Об'єктом дослідження** є страх як психологічний феномен емоційної сфери дошкільників.

**Предметом дослідження** є взаємозв'язок психологічних детермінант страхів та шляхів їх подолання у дітей дошкільного віку.

**Метою роботи** є визначення детермінант страхів у дошкільників та обґрунтування системи профілактичної і психокорекційної роботи по усуненню їх в умовах дитячого садка.

**Основна гіпотеза дослідження:** позитивні зміни в емоційному стані дитини, схильної до страхів, можуть бути досягнуті за умови спеціальної організації психолого-педагогічних впливів та використання системи психокорекційних прийомів з урахуванням а) причин виникнення страху; б) індивідуальних особливостей переживання страху кожною дитиною; в) виду страху та його змісту.

Для доведення висунутої гіпотези та досягнення поставленої мети були визначені наступні завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми дитячих страхів як психологічного феномену визначити та диференціювати причини, види, та прояви страхів у дошкільників.

2. Розробити критерії рівнів прояву дитячого страху та конкретні методики діагностування його в умовах дошкільного закладу.

3. Обґрунтувати та експериментально перевірити систему профілактичної і психокорекційної роботи спрямовану на досягнення позитивних змін в емоційному стані дітей, схильних до страхів.

4. Підготувати психолого-педагогічні рекомендації для вихователів, батьків, та практичних психологів з питання профілактики та корекції страхів у дошкільників.

**Методологічною основою** дослідження ми обрали розроблений вітчизняною психологією підхід до розвитку психіки дитини як засвоєння соціального досвіду /Виготський Л.С., Ельконін Д.Б., Божович Л.І., Запорожець О.В./ положення психолого-педагогічної науки про взаємозв'язок внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку особистості, біологічного та соціального у психіці людини (Сеченов І.М., Павлов І.П., Виготський Л.С., Костюк Г.С.), про єдність свідомості і діяльності (Рубінштейн С. Л., Леонтьєв О.М., Скрипченко О.В. ).

#### **Організація та база дослідження.**

З метою отримання об'єктивних даних, різнобічного вивчення предмета дослідження експериментом було охоплено 294 дитини протягом 1989 - 1996 років. Досліджувалися діти 3-7 років у сім'ях декількох регіонів України (м. Києва, м. Сум, м. Глухова, села В. Чернеччина Сумської обл.) в міських (N42, N28, N77, N84 м. Суми; N9, N16 м. Глухова; 745 м. Києва), та сільських (В. Чернеччина) дитячих садках.

**Особливістю побудови дослідження** є те, що діагностична робота по виявленню наявності страхів проводиться за спеціально підібраними діагностичними методиками, які можна застосувати в звичайному режимі роботи дитячого садка, тобто з групою дітей. Наголошуємо на важливості того, що діти знаходяться в звичайних умовах дитячого садка, а не в умовах кабінету психолога, психотерапевта чи психіатра.

**Методи дослідження.** Основними методами дослідження були: експеримент (констатуючий, формуючий, контрольний), спостереження, бесіда, анкетування, конкретні експериментальні діагностичні методики («Продовж казку», «Гра-ситуація», «Закінчення речення») та методи математичної статистики.

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що:

- а) проведено систематизацію видів страху на основі спонтанних проявів його у дошкільників в різних видах діяльності;
- б) вперше розроблено розгорнену диференціацію психологічних детермінант страхів, подано їх обґрунтування за психологічним компонентом як основи корекції;
- в) визначені критерії рівнів інтенсивності переживання страху дитиною та їх вплив на формування особистості;
- г) обґрунтовано основи системи психокорекційної та психопрфілактичної роботи з дітьми у відповідності до психологічних детермінант страхів, а саме: гностичного, афективного, психомоторного та вітального.

**Теоретичне значення дослідження** полягає у здійсненні комплексного підходу до розгляду дитячого страху як феномену емоційної сфери особистості дошкільника з урахуванням його якісних, кількісних і змістових характеристик; запропоновані принципи систематизації видів страху та їх психологічних детермінант у дітей; встановлено взаємозв'язок між психологічними детермінантами страхів та шляхами їх подолання у дошкільників; доведена необхідність організації профілактичної та психокорекційної роботи зі страхами у дітей 3-7 років в умовах роботи дитячого садка та обґрунтовані наукові основи підбору засобів такої роботи.

**Практична цінність дослідження** полягає в тому, що розроблена та експериментально перевірена система психокорекційної та профілактичної роботи, яка може бути широко застосована в умовах дитячого садка; запропоновані методичні рекомендації з діагностики та корекції дитячих страхів для практичних психологів дитячого садка, вихователів і батьків; на матеріалах дисертації розроблені та викладаються автором спецкурси для підготовки вихователів та практичних психологів дитячих садків в умовах педвузу; результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсу дитячої та вікової психології.

Результати дослідження **впроваджено у практику** роботи дитячих садків міст Глухова, Шостки, Сум про що свідчать такі довідки: 1) від 8.09.1997р. за підписом завідувача міським відділом

освіти міста Глухова; 2) від 10.09.1997р. за підписом завідуючого відділом освіти Шосткінської міськдержадміністрації; 3) від 8.09.1997р. за підписом завідувача, методиста, психолога дитячого садка №84 міста Суми; 4) від 4.09.1997р. за підписом завідувача, методиста дитячого садка №28 м. Суми; 5) від 9.09.1997р. за підписом завідувача, методиста дитячого садка №42 міста Суми; 6) від 5.09.1997р. за підписом завідувача, методиста дитячого садка №77 міста Суми. Також результати дослідження впроваджено в практику роботи сільських дитячих садків Глухівського району, що засвідчує довідка від 08.10.1997р. за підписом завідувача відділом освіти Глухівської райдержадміністрації. Довідка від 8.10.1997р. за №1439 за підписом ректора Глухівського педагогічного інституту ім. С.М.Сергеева-Ценського засвідчує впровадження результатів дослідження у роботу зі студентами педінституту у формі спецкурсів для спеціальностей практичний психолог дошкільного закладу та вихователь дитячого садка.

**Особистий внесок автора становлять:** а) застосування власного підходу до диференціації психологічних детермінант та видів страху у дітей; б) простеження впливу інтенсивності переживання страху на розвиток особистості дошкільника; в) розробка та адаптація оригінальної системи форм та засобів психокорекційної та профілактичної роботи по усуненню страхів у дітей дошкільного віку в умовах дитячого садка.

**Вірогідність, надійність і достовірність** одержаних результатів забезпечувалась поєднанням кількісного та якісного аналізу матеріалів дослідження, послідовністю реалізації теоретичних положень, математико-статистичною оцінкою експериментальних даних, репрезентативністю вибірки.

**На захист виносяться такі положення:**

1. Розроблений у дослідженні комплексний підхід до діагностики та аналізу дитячих страхів у відповідності з кількісними, якісними і змістовими характеристиками.

2. Визначення негативного емоційного стану у дітей дошкільного віку, що розрізняється за інтенсивністю проявів переживання страху в різних видах їх діяльності та вимірюється чотирма рівнями: низьким, середнім, високим, надвисоким.

3. Система психокорекційної та профілактичної роботи по зниженню рівня наявності та усуненню страхів у дітей стає оптимально результативною за умови підбору засобів у відповідності до психологічного компоненти детермінанти страху (гностичного,

афективного, психомоторного, вітального) та реалізації творчого потенціалу особистості дошкільника шляхом застосування імаго-, музико-, афектно-, сенсомоторно-, арт- корекції.

**Апробація результатів дослідження.** Зміст основних положень і результатів роботи подано у вигляді доповідей і повідомлень на науково-теоретичних, науково-практичних та науково-методичних конференціях “Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості дошкільника” (Суми 1993), “Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні” (Глухів 1994), «Здобутки і перспективи початкової школи.» (Глухів 1996). Матеріали дослідження подаються студентам педагогічного інституту у спецкурсі “Методи діагностики психічного розвитку дошкільників” та в процесі викладання курсів “Дитяча психологія” та “Вікова” та “Педагогічна психологія” у Глухівському педагогічному Інституті імені С.І. Сергєєва - Ценського (1990 -1997 роки). Також результати дослідження використовувались автором у виступах перед методистами дитячих садків, вихователями на обласних та районних семінарах та відображені у дванадцяти публікаціях автора.

**Структура дисертації** обумовлена логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку 259 використаних джерел та додатків. Дисертація викладена на 248 сторінках комп'ютерного набору і містить 180 сторінок основного тексту, вісім таблиць, тринадцять діаграм та тридцять три додатки на 52 сторінках.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкривається актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет гіпотезу, завдання і методи дослідження, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дослідження, сформульовані положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні основи дослідження проблеми дитячих страхів" дається розгорнена психологічна характеристика страху, як почуття, розкриваються детермінанти страхів у дошкільників, виділяються їх види, і прояви. Аналіз літератури свідчить, що страх, як інші негативні переживання (гнів, страждання) не є однозначно “шкідливими” для дитини. Страх, як будь-яке переживання є корисним, коли точно виконує свої функції, а потім зникає (Рогов І.О.). Дослідження дозволяють стверджувати, що позитивним може бути тільки коротко плінний вплив страху, коли страх переживається особою у формі емоції, а не у формі почуття. Якщо страх переживався особистістю як почуття, то результатом



е, як правило, негативний вплив на різні структурні компоненти особистості. Так, наявність у переживаннях особистості почуття страху знижує її самооцінку та рівень домагань, негативно впливає на ціннісні орієнтації, на формування уявлень, переконань, звичок, тобто в цілому негативно впливає на формування спрямованості особистості. Найчастіше переживання почуття страху дитиною справляє астеничний вплив на всі види активності, властиві особистості (на спілкування, гру, навчання, працю), що може проявлятися, як у гальмуванні цих видів активності, так і у занадто сильному збудженні, що викривляє активність в цілому. Страх гальмує розвиток усіх психічних процесів особистості і, в тому числі, пізнавальних (Еберлейн Г.). Довготривале і часте переживання почуття страху негативно впливає на індивідуально - типологічні властивості особистості. Найбільш явним є його вплив на формування здібностей, а саме: страх загальмовує розвиток здібностей і навіть блокує їх. Також страх негативно впливає на формування рис та інтеграцію характеру. Не випадково у словнику української мови є слова, що означають негативні риси характеру і якості особистості, пов'язані з переживаннями страху: боягуз, боягузик, боягузка, боязкий, лякливий, страшливий; та боязкість як якість особистості.

У дисертації аналізується низка детермінант страхів у дошкільників. Так вченими названі детермінанти страхів, які, на наш погляд, пов'язуються з негативними проявами спілкування, такими як переважання докорів на адресу дитини над похвалою, висміювання недоліків та насмішки рідних, амбівалентне ставлення батьків до дитини, дидакалогія, фізичні покарання, залякування, приниження почуття особистої гідності дитини у словесних покараннях, примушення їсти чи виконувати гігієнічні вимоги, алкоголізм чи пияцтво обох або одного з батьків, насилля як норма спілкування серед членів родини, тривожність батьків, гіперпротекція, дефіцит спілкування з батьками (Бодальов А.А., Буянов М.І., Бютнер К., Захаров О.І., Кемпбел Р., Купер В., Леві В., Медведєва І., Петруньок В.П., Платонов Н.К., Спок Б., Таран Л.Н., Шишова Т., Хорні К.) Інші детермінанти страхів, названі психологами, можна об'єднати навколо явища фрустрації провідних соціальних потреб дитини, а саме: життя вдома як на ворожій території, відчай дитини, розлука чи дефіцит спілкування з батьками, депривація потреби дитини у розумінні, прихильності та безумовній любові (Адлер А., Боулбі Дж., Лешлі Дж., Лооренц К., Рояк А.А., Сатир В.) Та-

кож називають детермінанти, що можна об'єднати навколо індивідуального власного досвіду дитини, а саме: травма народження, перегляд фільмів з жахами, зустріч з реальною небезпекою під час природних чи соціальних катаклізмів (Асмолов О., Гроф С., Зощенко М., Свядош А.М., Суботський Є.В.)

Дослідження дозволяє стверджувати, що доцільно розділити детермінанти страхів за рівнями соціалізації дитини. З тридцяти детермінант страхів у дошкільників, проаналізованих у тексті роботи, двадцять знаходяться на першому рівні соціалізації дитини у її мікросередовищі, у родині. Тринадцять - на другому рівні соціалізації дитини, у дитячому садку, тобто в першому макросередовищі. Лише шість - на третьому рівні соціалізації, в другому макросередовищі та мезосередовищі дитини. Тому діагностику, психокорекцію і психопрофілактику страхів у дошкільників потрібно виконувати ґрунтуючись на детермінантах і обстежуючи дитину на першому та другому рівні соціалізації, тобто у дитячому садку та сім'ї.

Дослідження показує, що кожна детермінанта страху містить у собі певний психологічний компонент. В залежності від змісту психологічного компоненту можна виділити кілька блоків страхів: перший блок - це страхи викликані афективним компонентом через одержаний досвід переживання страху як почуття, а саме переляк, афект страху, переживання невдачі; другий - це страхи викликані гностичним компонентом, через невірність знань або відсутність знань про оточуючі об'єкти предметного світу, страх перед невідомим /перед стихією, перед тваринами, перед незнайомою людиною /; третій - це страхи викликані психомоторним компонентом, а саме: досвідом невдалої дії, невірного руху, що привели до переживання страху висоти, різних рухів, страху втратити рівновагу; четвертий - це страхи, які викликані вітальним компонентом на основі захисного рефлексу "Що таке?" /страх різкого звуку, грому, блискавки, грюку у двері /.

В тексті дисертації подано диференціацію видів страху, які розглядаються вченими психологами в дітей дошкільного віку.

За своїм походженням страхи поділяються на такі види: навіювані страхи, особистісно-обумовлені, та ситуативні. Навіювані - це такі страхи, які виникають у дитини під впливом слів чи дії дорослого, тобто повністю визначаються усвідомленим чи неусвідомлюваним впливом дорослих на дитину. Низка авторів: Лешлі Дж., БуяновМ., Захаров О., Еберлейн Г., Таран Л. виділяють, такі види

страху як: страх фізичних покарань; страх перед батьком, матір'ю; страх не догодити дорослому; страх неуспіху в діяльності; страх бути висміяним.

Другий вид - особистісно - обумовлені страхи - це страхи, що викликані, як правило, незадоволенням життєво важливих для повноцінного розвитку особистості потреб: страх засинати наодинці, страх залишатися одному вдома, страх захворіти (Рояк А., Медведева І., Леві В., Боулбі Дж.). Особистісно-обумовлені страхи є такими, які важко усунути, тому що, як правило, дорослі намагаються впливати лише на зовнішній бік цих страхів, не враховуючи внутрішнього характеру страху, внутрішнього значення та причини, що його викликали.

Третій вид страхів - ситуативні страхи породжуються реальними переживаннями у житті дитини, ситуацій у яких вона перелякалась. Страхи, що викликані конкретними ситуаціями: страх смерті, боязнь тварин, раптових різких звуків, страх великих площ і тісних приміщень, страх перед транспортом, залишають тяжкий слід у психіці дитини.

Дослідження показує, що вищезгадані психологи в тій чи іншій мірі торкалися окремих питань проблеми страхів у дошкільників, або лише мимохідь згадували про деякі види страхів у своїх публікаціях, присвячених іншим проблемам. Можливості психодіагностики, психокорекції та психопрофілактики страхів у дошкільників в умовах роботи дитячого садка поки що не досліджувалися, що актуалізує необхідність подальшого вивчення цього питання.

У другому розділі "Експериментальне дослідження проявів страху в дітей дошкільного віку" подано результати досліджень проявів страхів у дошкільників на констатуючому етапі психолого - педагогічного експерименту. У роботі над проблемою була обра-на психодіагностична схема з двох етапів.

Перший етап - опосередкована діагностика, попередній збір інформації про наявність страхів у дошкільників та їх детермінанти. На цьому етапі емпіричного дослідження прояви страхів у дошкільників вивчали опосередковано, а саме через спостереження батьків та вихователів. Причому, спостереження батьків фіксували прояви страхів у дітей на першому рівні соціалізації дитини у її мікросередовищі - у родині. На другому рівні соціалізації дитини у її макросередовищі (у дитячому колективі дошкільного закладу) прояви страхів у дітей спостерігалися вихователями. Метою пер-

шого етапу дослідження було опосередковане вивчення наявності страхів у дітей від трьох до семи років. Реалізація поставленої мети вимагала розв'язання низки завдань: по-перше, виявити зміст дитячих страхів на першому рівні соціалізації, можливі їх детермінанти, види, та типове реагування батьків на прояв страху у їх дитини (для вирішення цього завдання нами була розроблена анкета для батьків, що вміщувала в собі 12 запитань); по-друге, визначити зміст дитячих страхів на другому рівні соціалізації, можливі їх детермінанти, види та типове реагування вихователів на прояви страхів у дітей (для цього ми використовували спостереження в дитячому садку та анкету для вихователів); по-третє, з'ясувати психологічні особливості соціальної ситуації розвитку дитини в її мікросередовищі та першому макросередовищі для уточнення детермінант страхів (використовувались анкети для батьків, для вихователів).

Другий етап емпіричного дослідження передбачав безпосереднє виявлення проявів страху в дітей експериментально в різних видах діяльності дітей в дитячому садку, тобто на другому рівні соціалізації дитини. Цей етап містив у собі аналіз продуктів діяльності /психодіагностичні діаграми, малюнки страхів/, актуалізацію досвіду переживання страхів у сюжетно - рольових іграх, аналіз спонтанних вербалізацій особистих переживань дитини за методиками закінчення речення та продовження казки. Метою другого етапу дослідження було здійснення об'єктивної діагностики страхів у дітей дошкільного віку в умовах роботи дитячого садка. Для вирішення цих завдань були використані такі конкретні методики: 1) "Гра - ситуація" /створення ігрових ситуацій спрямованих на прояв наявного у дитини досвіду переживання страху/, 2) психодіагностична діаграма, 3) створення казок із заданим початком "Продовж казку," 4) швидке спонтанне продовження речень за методикою "незакінчених речень".

Аналіз результатів анкетування батьків показує, що вони вважають детермінантами страхів у своїх дітей такі: перегляд телепередач з лякаючим змістом (19.67%), лякування дитини (14.21%), гіперопіка (11.27%), переляк і перенесений біль (9.83%), вік дитини (8.76%), підвищена вразливість дитини (6.55%), 30.26% батьків не змогли назвати детермінанти страхів у їхньої дитини. 54.09% батьків повідомили, що ніколи не лякали своїх дітей, 34.42% батьків лякали своїх дітей у ранньому віці, 11.47% лякали своїх дітей у дошкільному віці (із них 19% батьків лякали свою

дитину Бабою Ягою, 8.24% - ременем, прутом; 7.15% - Відьмою, Лісовиком, Дідом Мазаєм, 6.63% - бандитом, дядьком з палкою, дядьком з мішком; 6.15% - Бабаєм; 5.91% - міліціонером; 3.27% - уколами, медсестрою, що зробить укол). Усього батьки, що відмітили в анкеті, що їм доводилося лякати свою дитину становлять 45.81% опитуваних.

З відповідей вихователів з'ясувалося, що 90% вихователів помічали страх уколів у дітей; 70% вихователів помічали у дітей такі страхи, як страх темряви і страх болю; 40% опитуваних відмітили у дітей страх лікарні, лікарів і страх висоти; 30% вихователів спостерігали у дітей боязнь перед покаранням (фізично або словесно); 20% опитуваних помічали у дітей страх крові, страх самотності (страх не бути прийнятим у дитячий колектив, у гру), страх снів, боязнь незнайомих людей, страх тварин (собак), страшних казок, страшних мультиків, страх нападу (боїться бандитів). І лише 10% вихователів відмітили такі страхи у дітей: вигаданих істот, страх залишатися одному вдома, страх втратити рівновагу (при виконанні різних вправ, при навчанні катанню на ковзанах, на велосипеді), страх не встигнути що-небудь, страх пожежі, страх перед старшими дітьми.

Аналіз експериментальних даних свідчить, що діти мають по декілька видів страхів. Найпоширеніший страх, який зустрічається у дітей - це страх темряви. Він зустрічається у 60.65% дітей. Страх залишатися одному вдома притаманний 39.34% дітей; страх уколів - 34.42% ; страх нападу (боїться бандитів) - 32.78% ; страшних снів - 31.14% ; 28% - казкових героїв, вигаданих істот; страх смерті - 27.86% ; страх тварин (собак) - 26.22% ; страх пожежі - 26.22% ; боїться один (одна) засинати - 24.59%; страх крові, страх покарань (фізично або словесно), страх болю - 22.95% ; страх висоти - 18.03% ; страх лікарні, страх одержати погану оцінку, страшних казок, страшних мультиків - 14.75% ; страх лікарів, незнайомих людей - 13.11%; страх самотності (страх не бути прийнятим у дитячий колектив, у гру ) страх невдачі, неуспіху - 11.47% дітей; страх втратити рівновагу (при виконанні різних вправ, при навчанню катанню на ковзанах, на велосипеді) страх не встигнути що-небудь - по 9.83%; страх перед транспортом - 13%; 27% - переживають страхи різких раптових звуків; боїться старших дітей в дворі, у школі, в дитсадку - 6.55%; побоюється когось із однолітків - 4.91% дітей; страх різких рухів - 3.27% ; страх школи, дитячого садка, боязнь учительки, виховательки - 1.63%

дітей; 1.63% - боїться батька.

Теоретичний аналіз та експериментальні дані дозволили нам виробити критерії визначення інтенсивності переживання страху дитиною за рівнями, і зробити на цій основі аналіз одержаних даних. Нами виділені якісні показники визначення рівня інтенсивності переживання страху дитиною.

Для низького рівня: допороговий страх не впливає негативно на особистість дитини. Діти, що відносяться до цього рівня, жваві, спокійні, урівноважено життєрадісні, їм властиве почуття впевненості в успішності своєї діяльності оптимізм. (з такими дітьми проводилася профілактика).

Для середнього рівня: страх інколи в певних об'єктивних обставинах досягає порогового значення на деякий час, протікає короткоплинно, швидкоминуче у формі емоцій, проявляється тільки епізодично, ситуативно, час від часу може з'являтися тривожність, при зустрічі з труднощами дитина пасує. (з такими дітьми проводилася корекційна робота).

Для високого рівня: страх постійно має порогове значення, спостерігається висока тривожність, скутість, страх, що виникає переживається тривалий час у формі почуття; для дитини характерна боязливність як риса особистості, пасивність у всьому і завжди як провідна риси поведінки, дитина безініціативна, поживлюється тільки при виконанні добре відомих завдань, схильна уникати завдань, що вимагають самостійності, запитання дорослим задає рідко і лише для уточнення одержаних інструкцій, уже при одержанні завдання, хвилюється, що не справиться з ним; голос тихий, рухи вкрадливі, в ситуаціях, пов'язаних з предметом страху проявляє зціпеніння німоту, напружене обличчя (з такими дітьми проводилася корекція).

Для дуже високого рівня: страх запороговий, у дитини постійно діюча тривожність, страх панує над особистістю, викликає паніку, проявляється у формі переважаючого почуття, сильного, нав'язливого - фобії - (це вже хвороба, потрібна терапія).

Отже, на основі проведеної роботи (анкетування батьків і вихователів, гри "Продовж казку", "Закінчення речення", гри - ситуації, аналізу продуктів діяльності) стало можливим розподілити дітей на групи за ступенем прояву страхів: сильний, середній, слабкий.

До високого ступеню прояву страхів були віднесені діти, яких, як правило, раніше залякували, саме їм притаманна велика кіль-

кість страхів. Такі діти найчастіше замкнені у собі, сором'язливі, мають занижену самооцінку, невпевнені у своїх силах. Майже завжди не хочуть брати участі у певному виді діяльності, наприклад, ігровій. Характерно, що у них страхи проявляються плачем.

До середнього ступеню прояву страхів належать діти, кількість страхів у яких менша. В одних ситуаціях страхи у дітей можуть проявлятися, а в інших - ні. Ці діти більш активні, контактні, майже усі з задоволенням включаються в різні види діяльності. Прояви страху можуть виражатися виразом обличчя, словами.

До низького ступеню прояву страхів були віднесені діти, які мають незначну кількість страхів, прояв яких майже непомітний. Ці прояви епізодичні і виявляються в окремих словах. Таким дітям притаманна висока самооцінка (один хлопчик взагалі відмітив, що він нічого не боїться), вони активні, найчастіше виступають організаторами у іграх, виконують головні ролі, зовсім не засмучуються, якщо отримується не зовсім бажаний результат. Такі діти найчастіше порушують поведінку.

У результаті обслідування одержано дані, що відображені в таблиці 2.1. (у таблиці приводимо дані по десяти видах страхів які найчастіше проявлялися у дошкільників)

Таблиця 2.1. Розподіл дітей за рівнями прояву страхів.

№ п п	Види страхів	Наявність страхів	Рівень прояву			Повна відсутність
			високий	середній	низький	
1	Самотності	90%	42%	34%	14%	10%
2	Тварин	78%	32%	28%	18%	22%
3	Вигаданих істот	84%	64%	4%	16%	16%
4	Лікарів, уколів	90%	46%	30%	14%	10%
5	Страшних снів	34%	14%	12%	8%	66%
6	Транспорту	32%	16%	6%	10%	68%
7	Стихії	88%	42%	28%	18%	12%
8	Висоти	56%	38%	12%	6%	44%
9	Радіації	40%	28%	10%	2%	50%
10	Крові	82%	56%	18%	8%	18%

Якісний аналіз результатів експериментального дослідження дозволяє визначити такі типові прояви страхів у дітей:

1. При безумовній наявності страху (високому рівні) у малюнках дитина зображує страховиськ, переважають чорні та червоні кольори, відмовляється зобразити на малюнку себе поряд зі своїм страхом і не може зобразити себе переможцем над страхом (третій



етап малюнокорекції). У спонтанних вербалізаціях за “Методом незакінчених речень” домінує вираз “страшно”, “боюсь” і т.і. чи назви страховиськ і об’єктів, що лякають дитину. У методиці завершення історії (грі “Продовж казку”) фабула надається дитиною переважно з жахливими подіями та страшними героями. У методиці “Гра - ситуація” сюжет обігрування ситуації такою дитиною відзначається домінуванням вираження почуття страху мімікою, жестами, вербальним супроводом.

2. При менш значному рівні наявності страхів (середньому рівні), у малюнках дитина може зображувати свої страхи, але без вагань зображує й себе поряд зі своїм страхом, із задоволенням зображує себе переможцем свого страху, також охоче зображує свій страх у комічному вигляді (див. четвертий етап малюнокорекції). У спонтанних вербалізаціях за “Методом незакінчених речень” вживає вираз “страшно”, але це не є домінуючою вербалізацією, притаманні також і оптимістичні речення. У методиці завершення історії (грі “Продовж казку”) така дитина описує як хтось злякався, але завершення дає щасливе. У методиці “Гра - ситуація” обіграє сюжет з подіями у яких хтось злякався, але домінує оптимістичне завершення, без яскравого вираження і обігрування переживання героями страху.

3. При незначному рівні наявності страхів (низькому рівні): у малюнках на тему “Мій страх” дитина використовує різнобарвні яскраві фарби палітри, у комічному вигляді зображає як хтось злякався, охоче і весело обговорює цю тему. У спонтанних вербалізаціях за “Методом незакінчених речень” домінують оптимістичні, життєрадісні завершення речення (напр.: «Якщо хтось стукне то я думаю... що це Дід Мороз з подарунками»). У методиці завершення історії (грі “Продовж казку”) така дитина буде фабулу виключно оптимістично, без будь-яких спогадів про страхи чи страхаючі когось події. У методиці “Гра - ситуація” вона обіграє сюжет з позитивними емоціями, відображає життєрадісні події, активна, весела.

Кількісний та якісний аналіз одержаних нами даних свідчить, що найчастіше зустрічаються в обстежених шестирічок страх темряви, страх одному залишатися вдома. У дітей м. Києва ще є страх радіації /30%. Отже, проведене обстеження показало, що на кінець дошкільного віку страхи в дітей не зникають самі по собі і що ця проблема вимагає цілеспрямованого підходу, що і дозволило нам розробити завдання, зміст, форми і методи формуючого



етапу експерименту.

У третьому розділі "Психокорекція та психопрофілактика страхів у дошкільників в умовах роботи групи дитячого садка та їх ефективність" методи роботи по зниженню рівня інтенсивності протікання страхів у дітей поділяються на психокорекційні та профілактичні. Система форм і методів психокорекційної та профілактичної роботи по зниженню рівня наявності та усуненню страхів у дошкільників включає в себе низку блоків в основу яких було покладено такі фактори: а) страх суб'єкту знижується при цілеспрямованому впливі на його детермінанти; б) найбільш ефективним виходом зі стану переживання почуття страху є активна діяльність суб'єкту; в) цілеспрямована психокорекційна робота актуалізує інтенсивні переживання емоцій у дитини.

Психіатрами (Буянов М.І., Леві В.В., Петруньок В.Т., Захаров О.І.) досліджувався ряд психотерапевтичних впливів для роботи з окремими дітьми або з штучно створеною групою (у яку входили діти приведені батьками до психіатра). Це спонукало нас підібрати засоби психокорекційного та психопрофілактичного впливу, які б можна було використовувати у роботі з групою дітей у дитячому садку, не чекаючи звернення батьків до психіатра, що може становити особливу цінність для роботи практичних психологів у системі освіти.

Ми виходили з визначення психокорекції Століним Б., що базується на таких психологічних моментах: цілеспрямованому психологічному впливові, що ґрунтується на природі людського спілкування; психічних процесах та станах, на котрі спрямований цей вплив; психологічних причинах, що привели до виникнення симптомів не медичного характеру (порушень у соціальній поведінці взаємостосунках, розвитку особистості і т.п.). У нашій роботі корекційні впливи, в першу чергу, ґрунтуються на блоках детермінант страхів. Страх, пов'язаний з афективним компонентом, може бути послаблений впливом досвіду переживання дитиною почуття протилежного за змістом страхів (тобто впевненості у собі, самоповаги, сміливості, захищеності). Ефективним ми вважаємо корекційний комплекс з імаго-, арт-, музико-, афекто-, сенсорної корекції та психокорекції середовища.

Страхи, що пов'язані з гностичним компонентом, можуть бути послаблені через збільшення знань, в тім числі знання можливостей подолання страхів та збільшення гностичного досвіду, (бібліо-, лого-, натур-, гностична імагокорекція, психокорекція

середовища). Страхи, що пов'язані з психомоторним компонентом, можуть бути послаблені оволодінням уміннями та навичками, що дають можливість перебороти страхи /напр. втрати рівноваги, висоти/. З цією метою використовувалися рухливі ігри, спортивні ігри, спеціально підібрані вправи - психомоторна та сенсомоторна корекція, афективно - сенсомоторна корекція.

Грунтуючись на дослідженнях Захарова О.І., Гарбузова В.І., Лебединського В.В., Співаковської А.С., які у виборі корекційних засобів радять акцент робити на провідну в даному віці діяльність, ми зробили висновок, що гра є найбільш ефективним засобом подолання знаних дітьми страхів.

В цілому вибудувалась така система ігрокорекції. 1 серія - релаксативні ігри, ігри з елементами медитації (афективна імагокорекція); 2 серія - народні ігри (імагокорекція); 3 серія - сюжетно-рольової ігри (імагокорекція); 4 серія - дидактичні ігри (гностична імагокорекція); 5 серія - ігри-драматизації, театралізації-етюди (арткорекція); 6 серія - музично-ритмічні ігри (музикокорекція); 7 серія - рухливі ігри (афектносенсомоторна корекція); 8 серія - спортивні ігри (сенсомоторна корекція). Ігрокорекцію доповнювали натурпсихокорекція, психокорекція мікросередовища, та сенсомоторна корекція. Методи корекції для обох умовних експериментальних груп застосовувалися одні й ті ж самі.

Усі ці ігри використовувалися паралельно і впліталися у режим дня дітей. Так, під час занять з різних розділів програми - дидактичні ігри, на музичних заняттях - музично - ритмічні ігри. На прогулянці широко використовувалися рухливі, спортивні, народні ігри, сюжетно - рольові ігри використовувалися щодня, ігри - драматизації в другу половину дня; релаксативні ігри, ігри з елементами медитації у спеціально відведений час.

В цілому наше дослідження підтвердило висунуту гіпотезу і показало, що існують певні детермінанти страху і позитивні зміни в емоційній сфері дитини-дошкільника можуть бути досягнуті за умови спеціальної організації психолого-педагогічних впливів та використання системи психокорекційних прийомів з урахуванням причин виникнення страхів, індивідуальних особливостей переживання страхів кожною дитиною, змісту цих переживань.

Результати дослідження дозволили зробити такі загальні висновки:

1. Страх, як феномен емоційної сфери людини має складну різнопланову будову і може бути охарактеризований а) кількісно -

за інтенсивністю протікання (низький, середній, високий, надвисокий); б) якісно - за його детермінантами, тобто за тим які сторони внутрішнього життя дитини фрустровані з боку соціального оточення (афективний, гностичний, психомоторний, вітальний компоненти); в) змістовно - за видами (ситуативні, особистісно - обумовлені, навіювані) в залежності від того які соціальні ситуації та стосунки з оточуючими людьми деформуюче впливають на особистість дитини.

2. Виходячи з даних проведеного дослідження можна стверджувати, що вже у дітей дошкільного віку страх може набувати не тільки ситуативного а й особистісного характеру.

3. Розроблена в дисертації методика діагностики страхів у дошкільників в умовах дитячого садка має системний характер, що дозволяє своєчасно виявляти і попереджати дію негативних чинників як внутрішнього світу дитини так і зовнішніх впливів соціального середовища. Вже на етапі діагностики, виявляючи детермінанти конкретного страху у дитини ми зможемо виводити ці стани з несвідомої сфери психіки, знижуючи руйнівний ефект на формування особистості.

4. Розроблена і апробована в дослідженні система роботи по психокорекції і профілактиці страхів що спрямована на досягнення позитивних змін в емоційній сфері набуває ефективності за умов використання методів і прийомів актуалізації переживань дитини в активній її діяльності та створеній дорослим ситуації безпеки, захищеності, допомоги, підтримки. В залежності від детермінант та виду страху психокорекція включає широкий спектр заходів (імагокорекція, логокорекція, бібліокорекція, музикокорекція, арткорекція, афектокорекція, сенсомоторна корекція).

5. Комплексний підхід до роботи з дитячими страхами набуває ефективності за умов дотримання принципів аналізу ролі страху в онтогенезі взагалі, його впливу на активність дитини, взаємозв'язку детермінант страху зі шляхами його психокорекції та профілактики.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Карпенко Н. В., Косянчук Н. О. Діагностика та усунення страхів у дошкільників//Психолого-педагогічні проблеми особистості дошкільника:Матеріали обласної науково-практичної конференції. Суми., 1993.-С.28-31.( 80%).

2. Карпенко Н. В., Підлісна Т. Г. Корекція взаюмовідносин у групі дітей у дитячому садку// Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості дошкільника.- Суми., 1993.-С.31-33.(80%).
3. Карпенко Н. В., Савченко С. Ю. Деякі з умов забезпечення емоційного комфорту дітей у дошкільному закладі// Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості дошкільника. -Суми., 1993.-С.35-38.( 80%).
4. Карпенко Н.В., Косянчук Н.О., Лісний О.І. Прояви та психопрофілактика страхів у дітей //Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні:Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Глухів., 1994.-С.73-76.(80%).
5. Карпенко Н. В., Милоградова В. В. Формування психологічної захищеності у дітей шляхом використання елементів медитації// Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Глухів., 1994.-С.146-148.(80%).
6. Карпенко Н. В., Савченко И. Д. Емоційний комфорт дітей, що займають середнє положення у структурі групи/ /36. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Суми., 1994.-С148-150.(80%).
7. Діагностика психічного розвитку дітей раннього віку: Метод. рек./ Укл. Карпенко Н.В.- Київ:Інститут змісту і методів навчання.,1996.-60с.
8. Карпенко Н.В., ГурецьО.П. Подолання страху неуспіху в дитини через формування почуття особистої гідності. //Здобутки і перспективи початкової школи.-Глухів.,1996.-С.74-76.(80%).
9. Карпенко Н.В., Савченко Ю.В. Статерольова диференціація та ідентифікація у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. //Здобутки і перспективи початкової школи.- Глухів.,1996.-С.76-78.(80%).
10. Карпенко Н.В.Страх:позитивна і негативна роль у розвитку дітей.//Дошкільне виховання.-1997.-№12.-С18-20.

Карпенко Н.В. Психологічні детермінанти страхів та шляхи їх подолання у дошкільників.- Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07.-педагогічна та вікова психологія.- Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ, 1997.

В дисертаційному дослідженні поданий аналіз психологічних детермінант страхів у дошкільників, диференційовані види страхів. Встановлено, що профілактика та психокорекція страхів у дошкільників ефективна за умови їх ґрунтування на врахуванні психологічних детермінант страху у конкретної дитини та рівня інтенсивності прояву страху, а також його виду. Розроблена та експериментально апробована система конкретних методик для діагностики та психокорекції страхів в умовах роботи групи дитячого садка. Основні результати роботи знайшли застосування у практиці роботи дитячих садків та педагогічного інституту.

Ключові слова: психологічні детермінанти, диференціація видів страху, рівень інтенсивності прояву, діагностика, психокорекція, група дитячого садка.

Карпенко Н.В. Психологические детерминанты страхов и пути их преодоления у дошкольников - Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07.-педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический Университет им. М.П. Драгоманова, Киев, 1997.

В диссертационном исследовании дан психологический анализ детерминант страха у дошкольников, дифференцированы виды страхов. Установлено, что профилактика и коррекция страхов у дошкольников эффективна при условии ее основания на учете психологических детерминант страха у конкретного ребенка и уровня интенсивности проявления страха, а также его вида. Разработана и экспериментально апробирована система конкретных методик для диагностики и коррекции страхов в условиях работы детского сада. Основные результаты работы нашли свое применение в практике работы детских садов и педагогического института.

Ключевые слова: психологические детерминанты, дифференциация видов страха, уровень интенсивности проявления, диагностика, психокоррекция, группа детского сада.

N. V. Karpenko

“Psychological determinants of fears and the ways of its overcoming by preschool age children.” - Typescript.

Thesis of competition for the scientific degree of the candidate of psychology by the speciality 19.00.07 - age and pedagogical psychology. - National pedagogical university named by M. P. Dragomanov, Kiev, 1997.

At the dissertation research it is adduced the psychological analysis of fear determinants of preschool age children, differentiated the kinds of preschool age children's fears. Stated that precautions and corrections of preschool age children's fears are effective under the conditions it is provided with the regard for the psychological determinants of fears of particular child, the rate level of fear's development and also the kind of this fear. Elaborated and experimentally approved the system of particular methods for diagnostics and psychological corrections of fears at the conditions of kindergarten group work. The main results of the work have found the application for practical work of kindergartens and also for the work with students of pedagogical high educational establishments.

Key words: psychological determinants, differentiation of kinds of fears, rate level of development, diagnostics, psychological correction, kindergarten group.

---

Підписано до друку 22.12.97р. Формат 60х90/16.  
Ум. друк. арк.1.0, Обл.-вид. арк. 0,8.  
Наклад 100. Зам. 337.

---

Відділ оперативної поліграфії  
Центру Міжнародної освіти  
227-12-75, 227-37-86

